

323-1(566)

2-15

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

318/II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թարգմ. Ա. ՆԱՋԱՐԵԱՆ

(Օգտուի մի մասը յատկացվում է վերջին գեպքերից
փաստաձևերին)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Պ

Տպարան Մ. Վարդանիանի, Գանդակ. № 3.

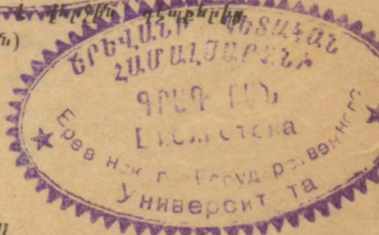
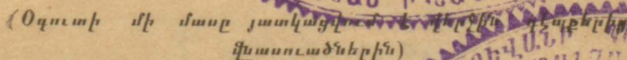
1906

168600

50

АНАУУСУУАНАУ

707

Ⓟ Ⓡ Ⓢ Ⓣ Ⓤ

Տղարան Մ. Վարդանեանի, Գանոպսկ. № 3.

1906

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Ես հաւատացած եմ կովկասցի-
ների հաւատարիմ հպատակութեան
թագաւոր Կայսրին. Որի համար բո-
լոր տեղական ժողովուրդները հաւա-
սար մօտ են և թանգ»:

(Կովկասեան Փոխարքայի հեռագիրը 1905 թ. մարտի 30-ից)

I

Փոքր ինչ պատմութիւն եւ փոքր ինչ վիճակագրութիւն

Բերկրալի զգացմունքով հայերը կարգացին
գեներալ-լեյտենանտ Մալամայի պաշտօնական
յայտարարութիւնը՝ հանդերձ Կովկասեան Փո-
խարքայ Կոմս Ի. Ի. Վօրօնցով-Պաշկովի հեռա-
գրի բովանդակութեամբ: Առանձնապէս մեզ հա-
մար թարգ է, որ Կոմսը ընդգծում է իր հեռա-
գրում, թէ ինքը յոյս ունի Կովկասեան ազգու-
թիւնների բարեխոհ մեծամասնութեան աջակցու-
թեամբ ձեռնարկել օգտաւէտ բարենորոգումների:

Երեխան չի լացի՝ մայրը կաթ չի տալ, բա-
րեխոհ մեծամասնութեան պարտականութիւնն է
«լալ» իր զրկանքների, վիրաւորանքների, ա-
նարդարութիւնների, վերջապէս, կարիքների

համար, որպէս զի Փոխարքան իմանայ, թէ ինչ պատճառով, ում յանցանքով Կովկասում խանգարուած է հանգստութիւնը և ինչ կերպ կարելի է վերականգնել և ամրապնդել նրան:

Ահա թէ ինչու մենք, հայերս, այժմ և եթ, առանց ապշելու, բայց համարձակ ազնուաբար և անկեղծութեամբ պէտք է յայտնենք, թէ ինչու, օ, ինակ, մեզ համար Կովկասի այդ ուրախութեան, ծիծաղի, բանաստեղծութեան գեղեցիկ վարդը, յանկարծ դառել է անհիւրասէր, վշտի, թախիծի, արտասուքի երկիր...

Հայկական հարցը գոյութիւն ունէր միայն թիւրքիայում, բայց մեր բիւրօկրատիան ճարպիկ միջոցներով կարողացաւ այդպիսի հարց ստեղծել և Ռուսաստանում՝ հայերի կամքի և ցանկութեան հակառակ: Այդ հարցը այժմ կատարելապէս հասունացել է և նրան պէտք է վճռել: Վճռել նրան կարելի է միակ ճանապարհով այն է հեռացնելով, անուշադբութեան թողնելով այն բոլոր զրպարտութիւնները, որոնք կեանք տուին հայկական հարցին:

Հայերի համակրանքը, ինչ էլ որ չասեն մեր չարակամները, միշտ եղել է Ռուսաստանի կողմը, որի համար, սկսած Պետրոս Մեծի պանծալի ժամանակից *) ամրապնդեց քրիստոնեա-

*) Վերին աստիճանի հետաքրքիր է Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնը հայերի հետ: Ռուսաստանի հանճարեղ վերանորոգիչը, հրաւիրելով հայերին Ռուսաստան՝ հրամանագրում է՝—«Ինչքան հնար է շոյել հայերին և պատշաճաւոր դիւրութիւններ տալ, որպէս զի զբանով հրապուրուեն և

ների հովանաւորողի անունը Արեւելքում: Դէպի հայերն ունեցած ուսած համակրութեան մասին վկայում է Ալեքսանդր I-ի հրովարտակէ Տեպլիցայից 1813 թուի սեպտեմբերի 15-ից, որի մէջ արտասանուած է «ամենասիրելի և հաւատարիմ հայկական ժողովուրդին», «արդար երախտագիտութիւն և բարեհաճութիւն»: XVIII-րդ դարի վերջից սկսած հայկական կամաւորները ուսաց յաղթական զօրքերի շարքերում պատերազմում էին թէ թուրքերի և թէ պարսիկների դէմ: Այնուհանդերձ հայերը լաւ ծանօթ լինելով երկրին, ժողովուրդի բնաւորութեան, տեղացիների լեզուին և իրանց լայն հիւրասիրութեամբ քիչ չէին նպաստում ուսաց դէնքի աջողութեան: Ռուսաց և օտար լրագիրների շատ պատերազմական գրողներ, թղթակիցներ հիացմունքով արձանագրում էին թիւրքահայերի հանդիսաւոր հանդիպումը իրանց հոգևորականների առաջնորդութեամբ ուսաց զօրքին Ղարսում, էրզրու-

աւելի շատ գան»: (Полн. собр., т. IV, 1711 г. № 2330, Им. укр. сенату). 1724 թւի նոյեմբերի 11-ի հրովարտակով, գնեբալ-մայօր Կրօպօտովի անուան, Պետրոս-Մեծն ասում է՝ «Տալ նրանց (հայերին) ամեն օգնութիւն և պահպանել նրանց ամուր հովանաւորութեամբ և վարուել այն կերպ, որպէս զի նրանց կողմից երբէք գանգառի առիթ չը լինի, քանզի Մեծն այդ հայկական ժողովուրդ մեռ առանձին Կայսերական Ռուսմածութեան եւ եւրոպականութեան հակ եմք բնգունել»: (Собр. актовъ, отн. къ обозр. исторіи армянск. народа, ч. I, ст. 165). Այդպէս էլ ամեն ժամանակ բարեցակամ է վերաբերուել դէպի հայերը և եկատիրինա Մեծը:

մում և ուրիշ կետերում՝ վերջին ուսմ. թուրքական պատերազմի ժամանակ։ Այդ հանդիպումները, որոնք մշտապես յետ մղեցին հայերից թիւլ. քերին, դարձնելով նրանց մեզ անհաշտ թընամիներ, վերջը, երբ ուսաները մաքրեցին իրանց բռնած տեղերը, մեզ չատ թանգ նստեցին, երկար ժամանակ կրելով անարգանքներ, հալածանքներ, նախատինք և տալով անվերջ արիւնալից զոհեր։ Եւ չը նայելով այդ բոլորին չը նայելով նրան, որ թիւրքական պատերազմից օգտուեցին սուլթանի իշխանութեան տակ գլուխուղ բոլոր ազգերը, իսկ մենք ձեռնբաց մնացինք *)։ Ռուսաց անունը յիշվում էր ամեն ժամանակ և ամեն տեղ, ուր միայն ապրում են հայեր, մի տեսակ շնորհապարտութեամբ և յուսատու զգացմունքով և մեր չարչարուած, տանջուած, սրտերում ինչ որ թանգ էր և պանծալի ուսաց անունը, կարծես նա ծառայում էր իրրեւ նշանաբան ազատուելու մահմեդական լծից և հարուելու եւրօպական քաղաքակրթութեան...

Յետոյ սկսուեցին հայկական կոտորածներ

*) Սան-Ստեփանօի պայմանագրի 16-րդ յօդուածը և Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը... Աւելի լաւ էր չը լինէին նրանք. այնքան արեան և տանջանքի պատճառ դարան նրանք մեզ համար։ Քանի գոյութիւն կունենայ Բարձրագոյն դուռը, քանի գոյութիւն կունենայ հռչակաւոր եւրօպական կօնցէրտը՝ կաթիլ-կաթիլ նօթալով աւելի շուտ կը սպառուի հայկական վերջին արիւնը՝ քան կը վճռուի հայկական հարցը թիւրքիայում։

ըր, որոնց զարհուրանքները, դեռ թարմ են մեր
 յիշողութեան մէջ, որպէս զի նրանց մասին խօ-
 սենք շատ և երկար է: Ամբողջ եւրօպան սարսեց:
 Հարիւր հազարաւոր զոհեր լողում էին իրանց
 արիւնի մէջ, օգնութիւն աղերսելով: Տեղի ունե-
 ցած փոթորկալի միտինգներ Անգլիայում, Ֆրան-
 սիայում, Շվէյցարիայում, Իտալիայում՝ կարմիր
 սուլթանի դէմ: Միայն Գերմանիան պաշտպա-
 նում էր նրան. կոտորածի աղմուկի և զոհերի
 հեծեծանքի տակ ստանալով առանձնաշնորհում-
 ներ, պատուէրներ և Պալիստինայում հողեր:
 Վիլհէլմ կայսրը մինչև անգամ ուղարկեց իր
 պատկերը ի նշան համակրութեան: Բոլոր հայե-
 րը սրտի տրոփիւնով սպասում էին, թէ ինչ
 կասէ Ռուսաստանը: Նրա միայն մի բառից էր
 կախուած հարիւր հազարաւոր տանջուողների
 ճակատագիրը և կեանքը: Բառը արտասանուեց,
 բայց ոչ ի նպաստ հայերի: Մեր դեսպան պ.
 Նելիդով արտաքին գործերի մինիստ իշխան
 Լօբանով-Րօստովսկու պահանջմամբ, որը հաս-
 տատում էր, թէ միզ հարկաւոր է Հայաստանը
 առանց հայերի, յայտնեց բոլոր դեսպաններին,
 թէ Ռուսաստանը հակառակ է որ և է ստիպողա-
 կան միջոցի բարեկամ սուլթանի դէմ և զբանով
 եւրօպական ներդաշնակութիւնը խանգարուեց:

Ես քիչ գիտեմ քաղաքականութիւն, կարե-
 լի է դա պահանջում էր քաղաքագիտական ի-
 մասսութիւնը (թէև բոլոր օգուտից շահուեց մի-
 այն Գերմանիան) բայց ոչ մի կասկած չը կայ,
 որ Ռուսաստանը կտրականապէս դաւաճանեց իր

հին աւանդութիւններին և առաջին անգամ ներկայացաւ Արեւելքի քրիստոնեաների հովանաւորողի պատուաւոր դերում, այլ յայտնուեց ծանր, պատասխանատու և իրան ոչ յատուկ դերում՝ հանդիսանալով իբրեւ պաշտպան սուլթանի սրբազան իրաւունքների պաշտպան քրիստոնէութեան հալածողին և թշնամուն:

Ես քիչ եմ հասկանում քաղաքականութիւնից, բայց ես գիտեմ, որ ներկայ գէպքում մեր արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկավարվում էր ներքին քաղաքականութեամբ, որը բոլորովին փոխուած էր հայերի վերաբերմամբ:

Էլ խօսք չը կար, «արդար երախտագիտութեան» և «բարեհաճութեան»: Ուրիշ ժամանակ էր այժմ և այլ երգեր լսվում:

Լսել էք դուք հին արեւելեան արածը ուժեղ առիւծի մասին, որը չէր սիրում իր ձագին և ուզեց ոչնչացնել նրան: Առիւծը բոթեց նրան տղմի մէջ ապականեց նրան ցեխում. և... չը ճանաչեց նրան: Չը ճանաչեցին առիւծի ձագին և ուրիշ առիւծներ, ինձեր և վագրներ: Այն ժամանակ առիւծը ծուռտեց իր ձագին:

Աստուած իմ, ով միայն զրպարտութիւններ չարեց հայերի հասցէին և չը ջանաց, ապականել նրանց պարսաւանքների մածուցիկ ցեխով: Աւելի մեծ աղաղակ բարձրացնողը այդ վոհմակի մէջ ներկայանում էր հանգուցեալ Վելիչկոն, այդ փոքրիկ բանաստեղծը և մեծ մարդատողը, Կովկասեան կարավարչապետի պաշտօնական օրգանի էջերում ամեն օր մի առանձին

ողևորութեամբ և կատաղի կերպով հնարում էր ամեն չեղած բան, աշխատելով թունաւորել բոլոր ազգերին հայերի դէմ: Մինչև իսկ երբ լուր հասաւ Թիւրքիայի հայերի կոտորածի մասին, որ Վելիչկօն ապացուցեց, թէ հայերին այդպէս էլ հարկաւոր էլ...

Ընդհանրապէս այդ բոլոր շինծու բառերի կատակումներով ճգնում էր հաստատել թէ հայերը վաշխառուներ են, որոնք սարգի պէս տարածել են իրանց ցանցերը մարդկանց շուրջը, ուր նրանք ապրում են կեղեքիչ միտումներով: Հայերը, գրվում էր այդ յօդուածներում տիրապետում են տեղական հարստութիւններին, մեծ կապեր ունեն տեղական իշխանաւորներին հետ. այնպէս որ բոլոր տեղական ատոիճանաւորները գտնվում են նրանց ձեռքում, որոնց շնորհիւ և տեղական ամբողջ առևտուրը իրանց ձեռքն են գցել: Զրպարտութիւնը կատարեց իր գործը և ուստի ժողովուրդի մեծամասնութիւնը, քիչ է ճանաչում հայերին, յօժարութեամբ հաւատում էր այդ առասպելներին և գուցէ և հաւատում է և այժմ: Ճիշտ է, երևան եկան վիճակագրական տեղեկութիւններ, որոնցով կարելի էր դատել, թէ ինչով են պարապում հայերը և իսկապէս նրանք վաշխարունք են թէ ոչ: Բայց շատերն են մեղանից կարդում հաստ ամսագրեր: Յետ այնօրիկ կարդացածն էլ շուտով մոռացվում է, բայց այստեղ ամեն օր հաղարապատիկ կրկնվում էր՝ «վաշխառուներ», վաշխառուներ,

«Русская Мысль» ամսագրի 1896 թ. սեպտ.

ե հոկտ. համարներում տպուած Գր. Ջանշեանի «Եղբայրական օգնութիւն» գրքի մէջ (հրատ. 1897 թւի Մօսկուա) ապացոյցվում է այն, որ հայ ազգաբնակութեան 95⁰/₀-ը Կովկասում բախկացած է երկրագործութեամբ պարապող գիւղացիներից: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքներում ապրող հայերուն՝ զբանց 90⁰/₀-ը պարապում է արհեստներով, այս, այսպէս ասած, սև աշխատանքով: Ոչ Կով ասի արտաքին արևտուրը, ոչ արդիւնագործութիւնը, ոչ գործարանական շահագործութիւնը չեն գտնվում հայերի ձեռքում: Եւ այդպիսով ոչ մի արդիւնաբերական ճիւղի մէջ հայերը գերակշռող դիրք չեն բռնում:

Երբ շահագործութեան և վաշխառութեան մէջ բոլոր մեղադրանքները բաւականացրին նրա ատամնահարութիւնները և բաւականաչափ զօրեղացաւ ուսաց հասարակական կարծիքը հայերի դէմ, նրանց երեսին շարտեցին ուրիշ, այժմ աւելի ծանր և վտանգաւոր մեղադրանք,— անջատման ձգտման և խռովարարութեան մէջ մեղադրելով նրանց: Այդ մեղադրանքը արտաքուստ արգարացի էր երևում շնորհիւ նրան, որ Կովկասեան հայերը անկարող լինելով անտարբեր մնալ թիւրքական դէպքերին և ցանկանալով օգնել իրանց անձար հայրենակիցներին խօսքով և գործով՝ զէնքը ձեռին անցնում էին սահմանը և անց էին կացնում այնտեղ զէնք: Հայերի չարակամները սկսեցին լուրեր տարածել զէնք անցկանցելու մասին հաստատելով թէ հայերը պատրաստվում են ապստամբուել ուսաց

Առաւարութեան դէմ: Յանկարծ սկսեցին խօսալ հայ յեղափոխականներ ժամին, ամեն տեղ գոյութիւն ունեցող, ամեն բան իմացող և ամեն բանի պատրաստ, նոյնպէս խօսեցին և հայկական միլիօններ ժամին:

Խնդրի առաջին մասը իրագործուեց, ամբողջ հայ ազգը բաւականաչափ կասկածուեց, ցեխոտուեց: Խնդրի միւս երկրորդ մասը՝ «Չնչեւ», «արմատախիլ անել» հայերին՝ մնաց:

Այդ խնդրի երկրորդ մասի իրագործելու մտքով կեանք տրուեց հայկական հարցին:

Դժուար է ասել ինչպէս ընթացաւ գործը այս հանգամանքում Կովկասեան բիւրօկրատիան ոգևորեց մեր մամուլի առանձին օրգաններին, թէ վերջինները ներգործեցին նրան, անկասկած է միայն փաստը որ բիւրօկրատիան յանկարծ ձեռնարկեց իրագործել օտարօտի և հակամարդկային միջոցներ, որոնք քարոզվում էին մեր մամուլի յայտնի օրգանների էջերից, որոնց ես չեմ անուանել, խոհասարակ դէպի ուռնաց մամուլը տաժած յարգանքի պատճառով:

Ամեն մի հայի համար երկու սրբութիւն կայ—դպրոց և եկեղեցի, եկեղեցի և դպրոց:

Հայոց դպրոցը փակուեց և հայոց եկեղեցին զրկուեց իր իրաւունքից, որ սրբագործուած էր աւելի քան հազարաւոր տարիներով:

Հայկական դպրոցների փակումը

Քանի որ Կովկասեան երկրին գլուխ էր կանգնած Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկողայեւիչը, որ լաւ ծանօթ էր ազգաբնակութեան, որը կապուած է նրա հետ անձնական յիշողութիւններով, չը կար և հայոց հարցը: Հայոց հարցը ծագեց փոխարքայութիւնը ոչնչացնելով և Կովկասեան կառավարչապետի պաշտօն հիմնելուց յետոյ, որ ս.հ.դի ունեցաւ 1882 թուին:

1883 թուին առաջին անգամ խօսուեց հայկական խռովարարների մասին:

1885 թուին փակուեցին հայոց դպրոցները: Էջմիածնի ոռոսաց կայսրութեան միանալուց յետոյ ձեռնարկուեց առանձին կանոնների մշակման հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների համար:

«Մեր Թագաւորի կամքն է,—գրում է 1829 թուի մարտի 15-ից. ներքին գարծերի մինիստր կոմս Բլուդով կոմս Պասկեւիչին,—պատրաստել հայ լուսաւորչական եկեղեցիների կանոնադրութեան ծրագիրը ըստ կարելոյն պահպանելով նրա հին կարգերը և ծէսերը, որոնք, ի հարկէ շատ թանգ են ժողովուրդի համար»:

Այդպէս էր Նիկողայ I կայսրի կամքը:

Կանոնադրութիւնը նրանով հաստատուեց 1836 թուի մարտի 11-ին, 1206: Այդ կանոնադրութեան յօդուածի համաձայն հ. XI մ. I հրատ. 1876 թ. «Հայերի կրթութեան համար աստուա-

ծաքանական գիտութեան մէջ» թոյլատրուած էր
 էջմիածնում բացել ճեմարան և ամեն մի թե-
 մում մի սեմինարիա: Այդպէս 1824 թ. Թիֆլիզում
 բացուեց սեմինարիա, 1837 թուին Երզնանում,
 1839 թուին Շուշում և Նոր-Նախիջևանում, իսկ
 1876 թուին բացուեց էջմիածնի ճեմարանը:

Իրա հետ միասին բացուեցին հայկական
 ծխական-եկեղեցական դպրոցները, որոնք ծա-
 ռայում էին իբրև պատրաստական դասարաններ
 սեմինարիաների համար: Այդպիսի դպրոցների
 թիւը սկզբում մեծ չէր: Բայց հայերը միշտ
 ապրել էին ուսուցիչի հետ մի հոգւով, միասին
 ուրախանալով և միասին տխրելով: Վաթսունա-
 կան թուականի երջանիկ ժամանակը անհետք
 չանցաւ և հայերի համար: Պուշկինի, Լերմոնտո-
 վի, Նեկրասովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Տոլստոյի,
 Բէլինսկու, Պիսարևի, Գրանովսկու և այլ
 պանծալի անունները, որքան թանգ էին
 հայերի համար: Հայերը կարդում էին նրանց
 գրական արտագրութիւնները, որոնց բեղմ-
 նաւոր ազդեցութեան տակ ստեղծուեց ուս-
 սահայերի համար հարուստ գրականութիւն և
 առաջ եկան փայլուն տաղանդներ, ինչպէս էին՝
 Արմեանց, Նալբանդեանց, Շահ-Աղիզ, Նազարեան
 և ամենարնաստուր վիպասան Բաֆֆի և բանաս-
 տեղծ Պատկանեան:

Վաթսունական թուականների շարժումը հա-
 մակեց և հայերին: Հայերն սկսեցին ուժգին կեր-
 պով ձգտել կրթութեան և քիչ ժամանակում
 կովկասը ծածկուեց հայկական դպրոցների ցան-

ցով: 1882 թուին Թիֆլիզում Գէորգ IV կաթողիկոսի բարեհաճութեամբ կայացաւ հայ ուսուցչիների առաջին և զժբաղտաբար, վերջին ժողովը:

Մեր մամուլի յայտնի մասը սկսեց թմբկահարել: Ինչպէս: Ինչ որ հայեր համարձակվում են հաւաքուել ուսուցչական ժողովի: Դա չափազանց է:

Եւ նորից սկսուեց զրպարտութիւն: Յիշուեցին թէ հայկական մի քանի դպրոցներում գտնվում են «Մեծ-Հայաստանի» պատմական քարտեզները *), յիշեցին, թէ հայ աշակերտները (ինչպիսի յանդիմութիւն) երգում են «Տէր, պահեա զԿայսրն» հայերէն լեզուով: *Cavant consules!* Զրպարտութիւնը զուրկ էր հողից, բայց մեզանից ով չը գիտէ, որ զրպարտութեան ոյժը կայանում է նրա ստութեան մէջ:

Նշանակուած է վերաքննութիւն հեղինակաւոր և բաւելիդճ մարդկանցից, որպէս զի պարզուի, թէ ճիշտ է արդեօք, որ հայոց դպրոցներում պարապում են հակա-կառավարչական պրօպագանդայով և այդ պրօպագանդան կապ չունի հայերի դէպի Անգլիան ունեցած համակրանքի հետ: Կովկաս եկան օտար դաւանութիւնների դէպարտամենտի դերեկտօր Մասլով և իշխան է. է. Ուխտումսկի: Քննութիւնը փայլուն կերպով ապացուցեց սմբողջ ստութիւնը, քսութիւնը և

*) Մեծ Հայք—դա կազմում է Հայաստանի մի մասը և այդպէս անուանվում է իբրեւ հակադիր Փոքր Հայքի: Դա մենք նկատում ենք կողմնակի կերպով «Մեծ Հայաստանը մինչև Բօսուով-Դօնի վրայ» մակագրութեամբ—Ֆէլետօն կազմողների հասցէին:

ամբաստանութիւնը հայերի մասին: Դժբաղխաւարար, փորձառու բիւրօիրատիան նախազգուշացրուած էր: Տեղական բիւրօկրատիան ապացուցեց, թէ հայերը ցանկանում են վերականգնել «Մեծ-Հայաստանը», թէ Կաթողիկոսը արդէն ծէր է և իր հեղինակութիւնով ազդում է սինօդի վրայ, թէ հոգեւորականութիւնը, ինտելիգենցիան և մամուլը վարակուած են հակա-կառավարչական գաղափարով:

1885 թուին փակուեցին հայոց դպրոցները, փողոց շարտուեցին երեսուն հազար աշակերտներ և 900 ուսուցիչ: Ընդամենը փակուեցին 500 դպրոցներ:

Ուսանելի է ամենից առաջ,—պատմական տեսակէտից նկատենք,—ներկայ հարցում մեր լուսաւորութեան մինիստրի կատարած դերը:

Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու պ. Եանսովսկի գործ դրեց ամեն հնար, որպէս զի հայոց դպրոցները փակուած լինեն, թէև երևում էր, որ նրա ուղղակի պարտականութիւնն էր պաշտպանել նրանց, մամուլի անցորդների զազրելի յարձակումներէ: Վերջ ի վերջոյ պ. Եանսովսկին հասաւ իր նպատակին: Այդ այն Եանսովսկին է, որ 50 տարի վարելով ուսումնարանական գործը Ռուսաստանում և Կովկասում՝ այդքան ժամանակամիջոցում չը կարողացաւ բացել երկու հարիւր ուսաց դպրոց, բայց կարողացաւ յանկարծ մի օրում փակել հինգ հարիւր հայոց դպրոցներ:

Մասամբ հայկական դպրոցները փակուեցին

1886 թուին Մակար I կաթողիկոսի ազդեցութիւնը վերականգնելու համար, որը կաթողիկոսական երկրորդ կանգիդատ էր և չէր սիրուած հայերից: Մակարի մահից յետոյ 1895 թուին զպրոցները բոլորովին փակուեցին:

Շատ խօսուեցան մեզանում այն մասին իբրև թէ հայերը իրանք են փակել իրանց զպրոցները: Այդ տարկութեան անպաճոյճ լինելը հասկանալու համար, պէտք է իմանալ թէ ինչ էր պահանջում հոգաբարձու պ. Եանօվսկին: Ի միջի այլ իրան յատուկ պայմանների հետ՝ նա առաջագրեց այսպիսի հրեշաւոր պահանջներ՝ — անսամման թւով և աշակերտներ և ուսուցիչներ կարող են կախուած լինել ուսումնարանական հոգաբարձուի կամքից ոչ հայերից, հայոց լեզուի դասը, հայոց կրօնի ուսուցումը, իբրև աւելորդ առարկաններ, կրճատվում են ամբողջովին, զպրոցների պահպանութիւնը ամբողջովին պէտք է հայերի հաշւին լինի: Օտարօտի է, ճիշտ չէ, առնուազն: Եթէ աշակերտներ և ուսուցիչներ պէտք է լինեն ոչ հայեր, էլ ի՞նչու ուսումնարանները պէտք է անուանուեն հայկական, և որ գլխաւորն է՝ պէտք է պահպանուեն հայերի հաշուով:

Հարկաւոր ուշադրութիւն դարձրուեց, ի հարկէ, և հայոց հոգևոր միջնակարգ զպրոցների վրայ: 1900 թուից, հակառակ հատ. XI մաս I-ի 1206 յօդուածի նոր սեմինաւիաների բացման թոյլատուութիւն չէ տրվում և մինչև իսկ բարձրատաղանդ և հայերից առանձին յարգանք վայելող Խորէն Ստէփանէ եպիսկոպոսը Բագուում

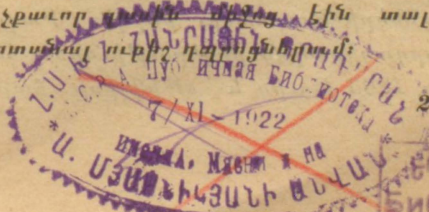
Շամախու թեմի համար սեմինարիա բացելու նը-
պատակով նուիրատուութիւններ ժողովելու պատ-
ճառով արտաքսուեց Կովկասի սահմաններից, նը-
կատուելով իրրեւ անբարեյոյս և անհանգիստ մարդ:

Հրատարակվում է կառավարչական բացա-
տրութիւն թէ հայոց սեմինարիաները և մինչև իսկ
Էջմիածնի ճեմարանը չեն օգտվում առանձնա-
շնորհումներով զինւորագրութեան վերաբերմամբ,
որով նրանք օգտվում էին մինչև այդ ժամանակ,
սկսած 1887 թուից, երբ մտցրուեց զինւորա-
գրութիւն Կովկասում, հաւասարապէս ուսուց և
կաթօլիկ սեմինարիաների:

Վերջապէս, եկեղեցական կայքերի վերցնե-
լը, որոնց միջոցով պահպանվում են սեմինարիա-
ները և Էջմիածնի ճեմարանը, կը ստիպէ այժմ
վերացնել և իրողապէս փակել նրանց: Երբ ես
գրում եմ այս տողերը, ես կիմանամ, որ ճեմա-
րանը փակուած է:

Ով գիտէ, կարելի է հիմի էլ գտնուեն այն-
պիսի սրախօսներ, որոնք վերկենան և ապացու-
ցանեն, թէ հայերն իրանք են փակել իրանց թե-
մական դպրոցներն ու ճեմարանը:

Գլխոցների փակելով հայերի համար վերջ-
նականապէս չը փակուեց դէպի լուսաւորութեան
առաջնորդող ճանապարհ: Գոյութիւն ունէին կըր-
թական հաստատութիւններ, և գլխաւորապէս գո-
յութիւն ունէին բարեգործական ընկերութիւն-
ներ, որոնք չքաւոր ու չքաւոր էին տալիս
կրթութիւն ոտանոց ուրիշ գործողներին:

Եւ ահա հայոց դպրոցների փակելուց յետոյ հետեում է և հայոց բոլոր կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների փակելը:

III

Հայոց կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւնների փակումը

Եթէ ուշադրութեան արժանանք, որ հայերը Կովկասում թուով մէկ ու կէս միլիօն են, այն ժամանակ այնտեղ գոյութիւն ունեցող բարեգործական հաստատութիւնների քանակութիւնը անբաւարար էր մինչև իսկ:

Այդ հաստատութիւնների գլուխ էր կանգնած «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը», որի կանօնադրութիւնը հաստատուած էր 1881 թուի յունիսի 6-ին: Ընկերութեան նպատակը շատ համակրելի է, նկատուած է կանօնադրութեան առաջին կէտում: Նա նպատակում կրթութեան և արհեստների տարածման Կովկասի և Անդրկովկասի հայերի մէջ: Ընկերութիւնը օգնութիւն է գալիս ուսանողներին, կառավարութեան թոյլտուողութեամբ բացում է նոր դպրոցներ, պահպանում է արդէն գոյութիւն ունեցողները, հրատարակում է գրքեր և պահպանում է կրթական հաստատութիւնները:

Մօտաւորապէս այդպէս էր և գոյութիւն ունեցող հայոց միւս բարեգործական հաստատութիւնների նպատակը, ինչպէս Բագուի «Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը», հաստատուած դեռ 1863 թուին և «Թիֆլիսի հայոց կանանց

բարեգործական ընկերութիւնը», հաստատուած 1881 թուին:

Սակաւ բացառութեամբ այդ ընկերութիւնների գործունէութիւնը կայանում էր գիմնազիաների և ըէալական դպրոցների չքաւոր աշակերտներին օգնութիւն ցոյց տալում:

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, օգտուելով իր իրաւունքից, իր գործունէութեան 15 տարուայ ընթացքում բացեց 18 բաժանմունքներ փոքրիկ քաղաքներում և մեծ գիւղերում:

Մամուլի զանազան ինսինուացիաների ճընշման տակ, 1894 թուին ձեռնաքկեց մանրամասն և լուրջ քննութեան հայոց բարեգործական ընկերութիւնների բոլոր գործերի, որ տուեց բարերար հետեանք քնող հաստատութիւններին, իրողութիւնը պարզուեց ճշտագոյն կանօնադրութեան սահմաններից չանցած և կատարելապէս օրինաւոր:

Սակայն այդ քննութիւնից յետոյ դուրս եկաւ կարգադրութիւն, որ ընկերութեան նոր բաժանմունքները բացուեն միայն Բարձրագոյն հրամանով: 1899 թուին բոլոր այդ հայոց բարեգործական ընկերութիւնները փակուեցին:

Ինչով նրանք մեղաւոր հանդիսացան կովկասեան վարչութեան առաջ:

Առաջադրած հարցի պերճախօս պատասխանը ծառայում է, այն տարրական, կամ աւելի ճիշտը անբնական կանօնադրութիւնը այդ բարեգործական ընկերութիւնների, որ գրուեց յատ-

կապէս հայերի համար և որը ամենալաւ կերպով բնորոշում է կովկասեան բիւրօկրատիայի յարաբերութիւնը դէպի հայերը:

Պէտք է հասկանալ, որ դեռ երկու տարի առաջ մինչև հայոց բարեգործական հաստատութիւնների փակելը, այն է 1897 թուին մեր կառավարութիւնը մշակեց տարրական կանօն բարեգործական ընկերութիւնների համար Ռուսաստանում, որի նախագիծը յայտարարուեց ներքին գործերի մինիստրութեան տնտեսական դէպարտամենտի կողմից 1897 թուին յունիսի 16-ին № 5328. նախագիծը աչքի առաջ ունի, թէ կարևոր են ներկայ հանգամանքում և օտարադաւանները: Հարկաւոր է միայն արտագրել տարրական կանօնադրութիւնը, անուանել նոր բացուելի ընկերութիւնը և նահանգապետը առանց յարաբերութեան մէջ մտնելու մինիստրութեան հետ, թոյլատրվում է նոր ընկերութեան բացումը:

Մենք գիտենք որ շատ ընկերութիւններ ծնունդ առան այդ կերպի:

Տարրական կանօնադրութեան պակասութիւնը կայանում է աւելորդ ձևականութեան մէջ, բայց ընդհանրապէս նա բաւականացուցիչ է: Թւում էր թէ օրէնքը պարտադիր է և կովկասի համար, իսկ տարրական կանօնադրութիւնը պէտքական է և հայերի համար: Այդպէս չը նայեց գործին կովկասի ադմինիստրացիան: Նա հեղինակեց նոր կերպի կանօն, օրինակելի կանօն հայոց բարեգործական ընկերութիւնների համար, որոնք իրաւունք չունեն բարեգործութիւն անե-

լու!... Այդպիսի պայմանների մէջ են դրած և քարշ են տալիս իրանց խղճուկ գոյութիւնը թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, թիֆլիսի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը, Բագուի հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը: Այդ բարեգործական ընկերութիւնների իրաւունքները բարեգործութիւն անելու մէջ այնքան սահմանափակուած է, որ դժուար է ընդունել նրանց իբրև բարեգործական հիմնարկութիւններ: Կարելի է աղքատին տալ հաց, թէյ, կերակրել նրան, հագցնել, ապաստան տալ, բայց չէ կարելի նրանց երեսաներին տալ կրթութիւն, ուսման նպաստ և այսպէս թէ այնպէս օգնել լուսաւորութեան վտանգաւոր գործում: Ամենևին!

Դուք կարող էք հագցնել աղքատների փոքրիկներին, բայց Աստուած ազատէ! — ոչ գիմնադիական համազգեստ! Ճիշդ չէ՞ արդեօք, դրանից հետո բիւրօքրատիան հայերի հալածման մէջ և ինչպէս որ լինի ստեղծել հայկական հարց՝ -- չը կարողացաւ գնալ:

Սխալվում էք, դուք կը տեսնէք, որ նա հետո գնաց!

Բարեգործական հաստատութիւնների փակման հետ փակուեցին և համակրելի, համեստ, ստեղծուած գերմարդկային ջանքերով ցրուած Կովկասի և Անդրկովկասի քաղաքներում և գրադարան ընթերցարանները, որոնք դուրս էին քաշում մարդկանց պանդոկներից, պինետներից, և ներշնչում էին սէր դէպի կրթութիւն հասարակ, ուսմիկ մարդկանց:

Վերջապէս 1900 թուի յունիսի 16-ին փակուեց «Հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը» որի կանօնադրութիւնը 1880 թուին յունուարի 21-ին հաստատել էր Նորին Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեւիչ:

«Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը,—յայտնում է կանօնադրութեան երկրորդ կէտը,—նպատակ ունի հրատարակել հայերէն լեզուով օրինակելի թարգմանական գրքեր, պահպանելով ցէնզուրական ընդհանուր կանօնները»:

Դա մի համեստ ընկերութիւն էր տարեկան 5000 ըուբլի փոքրիկ բիւջէտով իր 21 տարուայ գործունէութեամբ հրատարակելով 187 հրատարակութիւն, այն է՝ թարգմանական—133, ժողովածու—33 և ուսանելի—21: Այստեղ կան Շէքսպիրը, Դոդէն, Մօպասանը, բայց աւելի մեծ թիւը կազմում է ռուսաց հեղինակութիւնները:

Որովհետեւ բոլոր այդ հետևողական սխտեմի միջոցները նպատակ ունէին, եթէ թոյլ կը տաք, այսպէս արտասանել վերադարձնել հայերէն իրանց նախկին դրութեան, զրկել նրանց լուսաւորուելուց և ստիպել նրանց ռուսանալ, այն ժամանակ, ի հարկէ, հարկաւոր ուշադրութիւն էր դարձուած և հայոց մամուլի վրայ, նոր ամսագիրների և լրագիրների հրատարակելը բոլորովին թոյլ չէր տրուում, բայց հինները հեշտութեամբ փակվում էին, թէև նրանք հրատարակվում էին նախնական ցէնզուրայի թոյլտուութեամբ և հետևաբար ոչինչ յօդուածներ փոքր ինչ ինքնուրոյն և ազատ մըտ-

քով գրուած չէր թոյլատրւում: Այսպէս փակուած էին՝ «Արձագանք» շաբաթաթերթը, մանկական ամսագիր «Տարազ»-ը, դադարեցրած էր «Մշակը» և «Նոր-գարը»—ցէնզուրայից թոյլատրած յօդուածների պատճառով! Տեղական ցէնզուրայի խստութիւնները զարմանալի են: Հայոց լրագիրներին և ամսագիրներին վիճակուած է առջնորդողներ և բանասիրականներ գրել միայն թատրոնների մասին: Եւ այդ էլ կարգացւում է տողերի տրանքներով: Չեն թոյլատրուել յօդուածներ սուռկերի փաստակաբութեան մասին, որովհետեւ, բացատրում է ցէնզորը. «սուռկերը սիրելի կերակուր են ուղղափառների!»! Չէ թոյլատրուել յօդուած չոր մրգերի էկսպօրտի մասին, բանը մրգերի էկսպօրտի համար չէ, բայց մրգերի տակ Աստուած գիտէ հեղինակը ինչ խորհրդաւոր միտք է յայտնում: Արժէ թուել աւելի: Այդ բոլորը վկարերում է հայրենի կուրիօզների աշխարհին, որը, ի հարկէ, կը գտնի իր անաչառ պատմագրին: Այդ բոլորը վերաբերում է, ասում ենք մենք կուրիօզների աշխարհին և մենք, ի հարկէ, ոչ միայն կը ծածաղէինք, այլ կը խղճայինք նաեւ, եթէ չը ցաւէինք տեղական լեզուով գրողների համար, որոնք իրանց ամբողջ կեանքում գրում են Եզեպոսի լեզուով, յոյս չունենալով երբ և է գրել բնական մարդու լեզուով փոքր ազգութիւնների կարիքների մասին...

Ցէնզուրայի խստութիւնները հասել են այնտեղ, որ Րաֆֆիի յայտնի հեղինակութիւնները,

ուղղուած թիւրքերի դէմ և բարի զգացմունքով վերաբերուած դէպի ռուսները, երկրորդ հրատարակութեամբ կարողացան լոյս տեսնել միայն արտասահմանում, Վենետիկի Մխիթարեանների տպարանում: Մինչև իսկ արգելուած է «Վարդանանց պատերազմ» պատմական պիէսայի ներկայացնելը, որը նկարագրում է հայերի կռիւը պարսիկների հետ V-րդ դարում հաւատի համար: Ծղմարտութիւնը պահանջում է ասել, որ նոյն իսկ Պարսկաստանում ոչ թէ միայն այդ պիէսայի ներկայացումը թոյլատրուած է, բայց սովորաբար մինչև իսկ գահաժառանգը այցելում է այդ պիէսայի ներկայացումը!...

IV

Եկեղեցական կալուածների վերացնելը և Կաթողիկոսի աստիճանի փոքրացնելը

Բոլոր վերոգրեալ միջոցները նպատակ ունէին արմատախիլ անել հայոց լեզուն:

Այժմ տեսնենք այն միջոցները, որոնք մեր, հայերիս կարծիքով Կովկասի իշխանութիւնը գործ է դրել, ցանկանալով կործանել հայոց եկեղեցու հիմքերը այդ միակ մխիթարութիւն պատճառողը թշուառ ժողովուրդին:

Հրաման 1903 թուի յունիսի 12-ին: Յունիսի 12-ին դուրս եկաւ հրասան հայոց եկեղեցական կալուածների վերցնելու առիթով: Այդ հրամանը, որ նոյն իսկ հաւանութիւն չը գտաւ միջխտրների կօմիտէտում, ունի իր ուսանելի պատմութիւնը:

Երբ փակուեցան հայոց դպրոցները, Կովկասի վարչութիւնը սկսեց հայերից առնել եկեղեցական կալուածները, որոնց արդիւնքով պահպանուած էին դպրոցները: Ապացոյցների ներկայացնելը, հրամանագրների, զանազան դօկումենտների ցոյց տալը, որոնք հաստատում էին, թէ այդ կալուածները պատկանում են եկեղեցիներին և նրանց կատարեալ սեփականութիւն են կազմում՝ չը կանգնեցրին իշխանութիւններին: Ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն բացարձակ յայտնեց, որ եթէ իր կարգադրութիւններին չեն հաւանում հայերը՝ թող դիմեն դատարանին, իսկ ադմինիստրացիան պահանջում էր անպայման խոնարհուել: Այդպիսով շատ կալուածներ հայերից իրողապէս վերցուեց: Երբ կաթողիկոսի բողոքները չօգնեցին, այն ժամանակ դատարանին առաջադրեցին պահանջներ, որոնք ինչպէս և պէտք էր սպասել, բոլորն էլ բաւականութիւն ստացան կատարելապէս, դատաստանական խոշոր ծախսեր դնելով լուսաւորութեան մինիստրութեան վրայ: Եւ ճշմարիտ, հայկական եկեղեցական հիմնարկութիւնները տիրում էին իրանց կայքերին համաձայն 1212 յօդուածի հատ. XI մ. I հրատ. 1896 թուի: Շատ հոգեր և տեղեր բաղկանում էին իբրեւ էջմիածնի սեփականութիւն հին ժամանակներից պարսից աիրապետութեան օրերից, յաճախ ինչպէս առատ նուէր պարսից Շահերից, որոնցից շատերը յարգանք էին տածում դէպի էջմիածնի սրբութիւնները և

ընդունում էին նրա իրաւունքը և գեռակշռութիւնը:

Երբ մեր դատարանները վճիռներ լայացրին յօգուտ հայերի, Կովկասի աղմինխտրացիային աջակցելու համար յայտնուեց յունիսի 12-ի հրամանը: Դա միանգամից զրկեց հայ եկեղեցիներին նրանց գոյութեան բոլոր աղբիւրներէ: Հայ եկեղեցին զրկվում է իրաւունքից օգտուել իր կայքերի արգիւնքից և գումարների տոկոսներից, նա իրաւունք չունի կարգադրութիւններ անել բայց վերապահում է իր իրաւունքները իբրեւ սեփականատէր: Օրինակելի իրաւունք է առանց որ և է իրաւունքի! Եթէ սակայն կարելի էր ստեղծել բարեգործական հիմնարկութիւն առանց բարեգործութիւն անելու իրաւունքի, էլ ինչու չէ կարելի ունենալ ինստիտուտ սեփականութեան իրաւունքի առանց հասկանալու սեփականութեան իրաւունքը? Մինչև իսկ այն ինչ որ պէտք է կտակուի եկեղեցուն՝ պէտք է պատկանի ոչ թէ եկեղեցուն, այլ գանձարանին: Հայոց եկեղեցին ճանաչվում է անընդունակ: Իրաւաբանական մտքով, օրէնքը ստեղծեց, յամենայն զէպս, ինչ որ նորոքսիւն անյայտ գիտութեան մէջ, ինչ որ հակաբնական: Գանձարանը խնամակալ է հայոց եկեղեցուն: Բայց ամեն խնամակալութեան վերջ է լինում, իսկ այս խնամակալութիւնը ասես երկնային թագաւորութիւն է, անվերջ է! Խնամակալութեան տակ եղողները օգտվում են արգիւնքից և տոկոսներից, այստեղ խնամակալու-

թեան տակ եղողը ոչինչ չէ ստանում և ոչինչ էլ չի ստանալ:

Ահա մեզ և մի փոքրիկ պատկեր,—Նոր-Նախիջևանում Բազարնի հրապարակում գտնվում է մի մեծ տուն, որն առատ նուէր է անգլիահպատակ հայ բարեգործի Հնդկաստանից: Վերին հարկերում տեղաւորուած է հայոց սեմինարիան, իսկ ներքին յարկում տեղաւորուած են մի շարք խանութներ: Այժմ արդէն երկու տարի է կապալառուները կապալավճառը տանում են գանձաբանը. իսկ սեմինարիան հազիւ հազ մասնաւոր ողորմութեամբ ծայրը հասցնում է ծայրին: Ուրիշ հայոց սեմինարիաներում և ճեմարանում աւելի վատ է! Ուսուցիչները քաղցած են բառացի նշանակութեամբ, դասաւորութիւնը սպանիչ է...

Եւ այդպիսի անբնական կարգ գոյութիւն ունի ոչ թէ թիւրքիայում կամ Պարսկաստանում, այլ եւրօպական պետութեան մէջ: Ես հարցնում եմ ո՞ւմ և ինչի՞ համար այդ բոլորը հարկաւորուեց և հարկաւոր է դարձեալ!...

Եթէ 1903 թուի յունիսի 12-ի օրէնքի նըպատակն էր զրկել հայոց եկեղեցին գոյութեան բոլոր միջոցներից, այն ժամանակ 1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի օրէնքի նպատակն է, զրկել կաթողիկոսին իր անկախութիւնից և նշանակութիւնից և կաթողիկէ եկեղեցին այն իրաւունքներից, որոնք ապահովուած էին նրա համար սկսած Գրիգոր Լուսաւորչից, այսինքն V-րդ դարից:

Համաձայն 1140 յօդուածի հ. XI մ. I. կաթողիկոսը սինօդի անդամութեան համար ներ-

կայացնում է երկու թեկնածու և դարերով սըրբազործուած աւանդութեամբ սովորաբար առաջին կանդիդատը հաստատւում է թագաւոր կայսրից: Բայց վերջին ժամանակներս կաթողիկոսի տասնամեայ առաջագործիւնը մնում է ձայն բարբառոյ յանապատի և սինօդի անդամներ նշանակվում են առանց կաթողիկոսի գիտութեան և երբեմն նրա կամքի հակառակ, անարժան մարդիկ կամ յամենայն դէպս պատրիարքին տնայէք, ի մնաս հոգևոր կարգապահութեան:

1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի օրէնքը արմատախիլ է անում հայոց եկեղեցու առաջին Քահանայապետի բարձր դիրքը: Հայոց կաթողիկոսը մինչև իսկ տիրացուներ և քահանաներ չէ կարող նշանակել առանց համաձայնութեան աղմինիստրական և ոստիկանական սանկցիաների իշխանութեան: Դուրս է գալիս ինչ որ զարմանալի և առհասարակ անհաւատալի. քանի որ այդպիսով կաթողիկոսը եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների վերաբերմամբ աւելի պակաս իրաւունք ունի, քան, օրինակ, ոստիկանական պրիստաւը կամ թաղական հսկողը...

Կաթողիկոսին միակ մխիթարութիւն մնացայն, թէ Կովկասի բիւրօկրատիան դրանից հեռու էլ չի գնայ, էլ տեղ չը կայ գնալու:

1868 թուից լոյս է տեսնում կաթողիկոսի պաշտօնական «Արարատ» օրգանը խղճուկ բովանդակութեամբ, առանց նախնական ցէնզուրայի: 1897 թուին «Արարատը» ենթարկվում է Թիֆլիսի ցէնզուրային: Նոյն իսկ հայոց օրացոյց-

ների թոյլատուութեան իրաւունքը խլվում է Կաթողիկոսից:

Թէև դրանք մանր բաներ են, բայց ընտրուշ, որոնք ապացուցանում են այն, որ տեղական իշխանութիւնները վճռել են որքան հնար է ստորացնել, առանց կարիքի դրանում. ամեն միջոց գործ դնելով նոյն իսկ մանր բաներին խտրութիւն չը դնելով, վիրաւորելով արժանաւորութիւնը, պատիւը, նշանակութիւնը և կոչումը ութսունամեայ ծերունի նահապետի!...

Երկու հարցում ևս սենատը կրճատեց Կաթողիկոսի իրաւունքները այն է ապահարզանի և երդման հարցում: Համաձայն 1132 յօդուածի հ. XI մ. I «առաջնորդուելով հայ լուսաւորչական եկեղեցու հինաւուրց կանոններով՝ պատրիարքը վերջնականապէս վճռում է զուտ հոգևոր գործերը»: Ապահարզանը պսակի խորհուրդ նկատուելով և երդումը եկեղեցու մէջ՝ հայկական եկեղեցու հինաւուրց կանոններով ճանաչվում էին իբրև հոգևոր գործ: Սենատը տալիս է առանձին, մեր եկեղեցական կանոնների հետ կապ չունեցող բացատրութիւն... Այժմ ապահարզանը վերցուած է Կաթողիկոսի իրաւասութիւնից, իսկ երդումը պէտք է ընդունուի ոռւսաց լեզուով:

Իբրև գեղեցիկ աւանդներ բուն պետական գործող մարդկանց՝ կոմս Վօրօնցովի, Պասկևիչի, Բարեատինսկու և այլոց, որոնք աշխատում էին բարձրացնել հայ հոգևորականութեան ազդեցութիւնը և նշանակութիւնը, մոռացուած էր բոլորովին այդ նշանակութիւնը և ամեն մի հայ աչ-

քում Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանը 1903 թուից դադարեց մինչև իսկ... պատուաւոր յիշուելու!...

Զուգընթացաբար Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանի փոքրացնելու հետ, բարձրանում է սինոդի պրօկուրօրի կոչումը, որը սկսեց գործել զանազան շրջաբերականների, հրամանագիրների և ցուցմունքների հիման վրա: Սինոդի պրօկուրօրը սկսում է խաղալ իր կոչման ոչ յատուկ դեր և ստանում է գերակշռող նշանակութիւն: Հակառակ 1139 յօդուածի հ. XI մ. 1. արդէն պրօկուրօրը սինոդի դիւանատունը համարում է իբրեւ իր սեփական դիւանատուն, նշանակում է պաշտօնեաներ Կաթողիկոսից չը համակրուած կամ նրան հակառակորդ անձնաւորութիւններից բոլորովին անուշադրութեան թողնելով վերջինին: Կաթողիկոսը լինելով սինոդի նախագահ, չէ կարող հրամայել սինոդի դիւանատան գրագրին!...

Սինոդի նախկին պրօկուրօր պ. Կանչեկին դրա վերաբերմամբ վաստակեց առանձին հռչակ, իրաւունք տալով իրան երբեմն մինչև իսկ բարձրացնել իր ձայնը Կաթողիկոսի ներկայութեամբ և վարել նրա գէմ ինտրիգաներ: «Россия» լրագրի մէջ երդուեալ հաւատարմատար Դ. Բալուզեան առաջ էր բերում ճնշող փաստեր, որոնցով հաստատում է թէ պ. Կանչեկին աւելի գերադասեց ապրել Թիֆլիզում, ուր պէտք է հասցնէին նրան սինոդի ամբողջ գործակալութիւնը: Այդպիսով էջմիածնի սինոդը գրեթէ վերացուած էր, գործում էր միայն պ. Կանչեկի գրասենեակը...

V

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը: Այդ խնդրին կարծեմ արդէն մենք պատասխանել ենք: Գործերի դրութեան բոլոր պատճառաբանութիւնները, որոնք վերաբերում են դպրոցներին, կըրթական և բարեգործական հաստատութիւններին, եկեղեցուն և Կաթողիկոսին՝ անպայման վրդովեցուցիչ բնաւորութիւն ունէին, և նոյն իսկ առանձին միջոցների արագ գործադրութիւնը չը կարողացաւ նպաստել որ և է հանգստութեան ամրապնդման հայերի մէջ: Մենք զգում էինք, որ հալածվում ենք անպայման, որ Կաթողիկոսի աղերսները չեն օգնում գործին: Մեզ ամեն մէկիս պատում էին տխուր մտքեր: Իրողութիւնը անմխրթարական էր: Մենք բոլորս էլ հետզհետէ դառանք կասկածելի և կասկածելի: Այդ բոլորը ուր պէտք է տանի: Ի՞նչու համար: Հետամտաբար հարցնում էինք մենք:

Անկասկած էր, մեզանից պահանջում էին ստիպմամբ ուսանալ! Եւ մենք չը կարողացանք նկատել, որ հայերէն լեզուի դասատուութիւնը արտաքսուած է ամեն տեղից, մինչև իսկ Արևելեան լեզուների Լազարեան ճեմարանից, հիմնուած ուսաց կառավարութեան յայտնի ծառայութիւն մատուցած հայերից: Հայոց լեզուն արտաքսվում էր! Հայոց կրօնի ուսուցումը կամ չէր կատարվում, կամ կատարվում էր անպարտադիր կերպով, իբրև աւել-

լորդ առարկայ, միկրոսկոպիկական քանակութեամբ, այնուամենայնիւ աղմինիստրացիան ջանում էր, որ հայոց կրօնի գասատութիւնը կատարուի ոռւսաց լեզուով: Ո՞ւմ համար է գաղտնիք, որ օրինակ, նախիջկանցիք տամնեակ տարիներ աշխատում են, որ քաղաքի միջոցներով բացուեն գիմնազիա կամ ըէալական դպրոց այն պայմանով, որ հայոց կրօնը աւանդուի հայերէն լեզուով: Երկու անգամ իր պատգամաւորները գնացին Պետերբուրգ և մի անգամ Սարկով հոգաբարձու պրոֆէսօր պ. Ալեկսենկօի մօտ: Իզուր աշխատանք! Եւ այդպէս մինչև այժմ մենք չունենք ոչ գիմնազիա և ոչ ըէալական դպրոց *)...

Ի վերջոյ հայոց նոր տաճարների շինելը այլ ևս այնպէս հեշտութեամբ չեն թոյլատրում և եղել են մերժման դէպքեր:

Բայց այդ բոլորը նսեմանում են համեմատելով այն վտանգի հետ, որ ներկայանում է հայերին ուղղափառութիւնը Կովկասում վերականգնեցնող ընկերութիւնից: Հայերը ընդունել են քրիստոնէութիւն գեռ IV-րդ դարում և ձախորդութիւններ կրեցին իրանց հաւատի համար իրանց հարևաններին և այժմ էլ գեռ հաւատի համար շատ են տանջվում Թիւրքիայում:

*) Այս տողերը գրելուց յետոյ դուրս եկաւ հրովարտակ ապրիլի 17-ին «Կրօնական համբերողութեան սկզբունքների ամրապնդման մասին»: Այդ հրովարտակը գեղեցիկ քննադատութիւն է Կովկասեան աղմինիստրացիայի բոլոր աղմկալի գործունէութեան հայ լուսաւորչականներին վերաբերմամբ:

Հայաստանում ապրում էին շատ քրիստոնիստներ նոյն իսկ Փրկչի ժամանակից և ի՞նչ Միթէ զարմանալի չէ, որ հարկաւոր եղաւ նորից զարձնել նրանց գէպի քրիստոնէութիւն: Փոխանակ նրան որ ուղափառութիւնը տարածող ընկերութիւնը իր ամբողջ ջանքը գործ դնէր գէպի քրիստոնէութիւնը դարձնելու կոպիտ, վայրենի լինականներին, կռմիկներին և այլոց, նա ձեռք է առել հայերին, նոյն իսկ նահանգապետների եռանդուն մասնակցութեամբ, որոնք յաճախ մոռանում են իրանց ուղղակի պարտականութիւնը և ընդունել են միախօսներների դեր: Այդպէս էր, օրինակ, Երևանի նահանգապետ Շալիկովը: Երբեմն քահանաները այցելում էին բանտերը, խոստումներ անելով բանտարկեալներին, իսկ ուղղափառ հայերը կառավարութեան մտահոգութեան առարկայ էին դարձել:

Պետական ծառայութեան մէջ հայերը վաղուց չեն ընդունվում: Հին ծառայողներին տեղեր էին առաջարկում Ռուսաստանում: Եւ ծննդական վկայականները հայերի համար ներկայանում էին իբրեւ ապացոյցներ նրանց քաղաքականապէս լինելու մասին: Սկսուեցին հայերի խմբական արտաքստումները Կովկասեան սահմաններից, ինչպէս հասարակական հանգստութեան համար ֆնասակար մարդկանց: Հազարաւոր մարդիկ թողնում էին զբաղմունքները, ընտանիքը, բնակավայրերը, միայն կասկածանքի պատճառով, առանց դատելու, քննութեան ենթարկելու, միայն շնորհիւ վկայութեան ոստիկանական ստորին իշխանա-

ւորների միշտ մնալով զաղտնիք հէնց իրանց զոհերի համար: Բոլոր այդ հայերը արտաքսվում էին ինչպէս յանցաւորներ, մեր անգրկելի կայսրութեան զանազան քաղաքները: Ինչքան այստեղ անմեղ զոհեր կային: Ինչքան մարդիկ աւերուեցան: Քանիսները չը կարողացան տանել այդ փորձանքները: Ինչքան վիշտ: Ինչքան արտասուք:

Ինչպէս կարող էր ժողովուրդը բաւական լինել, ուրախանալ, ժպտալ? Ինչպէս կարելի էր պահպանել հանգստութիւն?

Իսկ հայ փախստականները թիւրքիայից?

Նրանք քիւրդերի բարբարոսութիւնից ազատուելու համար փախան Կովկաս առանց անցագրերի: Նրանց իսկոյն երկրի սահմաններից ուղարկեցին Ռուսաստանի խորքերը: Նրը ես գրում եմ այս տողերը, իմ ձեռքում գտնվում է նամակ ստացուած Մինգելինսկու (Ուփիման նահանգ) նամակը ստորագրուած է տասնհինգ խնդրողներից: Նրանք անցագիրներ չունէին, քանի որ փախել էին թիւրքերի հալածանքից և Կովկասեան ադմինիստրացիեան կարգադրեց արտաքսել նրանց դէպի հեռու Մինգելինսկ: Լեզու նրանք չեն հասկանում, բառացի նշանակութեամբ քաղցած են չունենալով մի կտոր հաց: Ասացէք խընդրեմ, ի՞նչով են նրանք յանցաւոր, նրանով որ իրանք ծնուել են մահմեդական անիրաւ հողի վրայ իբրև քրիստոնեաներ և նրանք եկան մեղ մօտ իբրև քրիստոնեաների մօտ: Եւ ի՞նչ ենք անում մենք? Մենք նրանց արտաքսում ենք!

Դիտէ արդեօք ընթերցողը յիշաչար հայերի պատմութիւնը Սուխումի շրջանում և առհասարակ Սև ծովի ամերում? Թիւրքիան պատերազմից յետոյ նրանք սեղափոխուեցին այստեղ Տրապիզօնից, Սամսոնից և նրա շրջաններից: Այդ երկիրը բաղկացած էր միայն անանցանելի, սերտ ճահիճներից: Զերմից մեռնում էին հազարաւոր գաղթականներ: Եւ ահա եկան հայերը, ինչպէս հաւատացնում է իշխան Շէրվաշիձէն, և ծաղկեցրին երկիրը, արդիւնաբերելով ընտիր ծխախոտ: Նրանք արթնացրին մինչև այդ ժամանակ քնած երկիրը, կեանք տուին նրան: Բարձրացան հողերի գները *): Աւելացան գանձարանի եկամուտները: Ծխախոտի տեսակը հասաւ զարմանալի կատարելագործութեան և դա դաստ է:—Այստեղից արտահանվում է ծխախոտ... Եզիպտոս: Հայերը ընտելացան երկրին: Տներ եկեղեցիներ շինեցին. նրանք քսան հազար հողի են: Յանկարծ Կովկասի աղմինխտորացիան կարգադրում է գաղթեցնել հայերին հեռու Սիրիւրի խորքերը: Միջնորդութիւնները աղաչանքները չօգնեցին: Բայց, բարեբաղդաբար գործի մէջ խառնուեցին ուսումնական ընկերութիւններ, Կովկասագէտներ: Գեներալ-լէյտենանտ Մալաման խոստացաւ մասնակից լինել նրանց վիճակին: Բայց ի՞նչքան կան այդպիսիներ—յուսահատու-

*) Մի գեոխատին հողը, որ առջ տալիս էր մի բուրբի եկամուտ՝ այժմ տալիս է 20-ից մինչև 30 բուրբի: Հողի գինը բարձրացաւ 15 անգամ աւել: Առաջ նրա գեոխատինը արժէր 20—30 ր., իսկ այժմ 300—400:

թիւնը, արտասուքը, որոնց մենք չենք տեսնում և որոնց վիճակին ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում!!*):

Եւ ինչպէս վերջին վիրաւորանք,—այդ Բագուի կոտորածի սարսափելի լուրն էր, ինչպէս վերջին տխուր ձայն թաղման հանդիսի, այրուող անտանելի ցաւով համակեց մեր բոլորիս վշտահար սրտերը!...

Նշանակուած Ա. Մ. Կուզմինսկու սինատորական քննութիւնը կը հանգստացնէր, ի հարկէ, հասարակական կարծիքը, եթէ հեռացնէին պաշտօնից տեղական իշխանաւորներին: Ահա թէ ինչու ապրիլի 10-ին 600 հոգի զանազան ազգութիւններէից բաղկացած բազուեցի աւելի յայտնի մարդիք մատուցին սինատոր Կուզմինսկուն հաւաքական խնդիրք, որի մէջ ցոյց էին տալիս, թէ սկսուած սինատորական քննութիւնը, որի նպատակն է, Բագուի կոտորածի պատճառները պարզել, անդիմադրելի արգելքների կը հանդիպի, որովհետեւ տեղական ադմինիստրացիան կարող է ճնշում գործ դնել, որն այնքան տխուր դեր կատարեց փետրուարի 6—9-ի դէպքերի ժամանակ, և այդ բոլորը միացած մամուլի վրայ դարձ դրած արգելքի հետ՝ «փակվում են տեղացիները բե-

*) Թիւրքահպատակ հայերը, որոնք ընդունել են ռուսահպատակութիւն և կրում են բոլոր հարկերը, բնակ առուայ բնրացում գրկուած են ձեռք բերել սեփականութիւն Ռուսաստանում, մի և նոյն ժամանակ կորցնելով իրանց անշարժ սեփականութիւնը Թիւրքիայում: Ահա թէ ինչու Թիւրքահպատակը վախում է, ինչպէս կրակից, ռուսահպատակութիւն ընդունել:

բանները: «Աչքի առաջ ունենալով այդ՝ Բագուի քաղաքացիները, ճշմարտութիւնը պարզելու համար, անպայման անխուսափելի են գտնում՝ 1-ին հեռացնել պաշտօնից քննութիւն կատարելու ժամանակ Բագուի նահանգապետ Նակաշիձէին և բոլոր նրա ստորադրեալ ոստիկանական աստիճանաւորներին, 2-րդ ձեռք առնել հռանդուն միջոցներ աղմինխտրացիայի սպառնալիքների դէմ և 3-րդ քննութիւնը կատարել ժողովուրդի և հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ ձայնի կատարեալ իրաւունքով»:

VI

Ինչպէս է վճռվում հայոց հարցը

Նախ քան պատասխանել առաջադրուած հարցին, ես անհրաժեշտ եմ համարում կանգ առնել մի երևոյթի վրայ հայոց հարցում, որը դարձնւում է իր վրայ ունի հասարակութեան ուշադրութիւնը, շատերին անհասկանալի լինելով և լամենայն դէպս դիտմամբ այլ կերպ լուսարանուած լինելով մամուլի յայտնի մասի կողմից: Ես խօսում եմ հայկական յեղափոխական կոմիտէաների մասին:

Յեղափոխական խմբերի հայերի մէջ ծնունդ առնելու հնարաւորութիւնը չէր սպասվում: Հայերի սկզբունքը հետեւեալ նշանաբանն էր. «Ես աշխատում եմ, ես տանջվում եմ հետևաբար և ապրում եմ» *):

*) «Экономическое положение турецких армян». Гр. Арцруни. Москва, 1880 г.

Բայրոնը, մօտ ուսումնասիրելով հայոց պատմութիւնը, ասում է. «Դժուար է գտնել մի ժողովուրդ, որի տարեգրութիւնը քիչ լինի բնականորէն յանցանքներով, բան թէ հայ ժողովուրդը, որ գծերն են—բարութիւն, հեղութիւն, իսկ արատները միշտ հետեանք են բռնութիւններին» *)։ Սակայն բոլոր ուսաց և օտար ազգի ուսումնականները այդ բանում համաձայն են, տարածայնութիւն չը կայ հայերը համարվում են անպայման խաղաղ տարր, առանց կոռւի հետամուտ և բնածին ատելութիւն են տածում դէպի զէնքը։

Բայց ռոտեղից յայտնուեցան հայ յեղափոխական կոմիտէտները։

Երբ ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը լողում էր արեան մէջ, հայերը թողին իրանց ունեցած ատելութիւնը դէպի զէնքը և ձեռք առան զէնք։ Ռուսաստանում և արտասահմանում սկսեցին կազմակերպուել, շրջաններ, կոմիտէտներ։

Երիտասարդութիւնը զինաւորուեց, անցաւ թիւրքաց սահմանը, գնաց իսկական մահի համար, հասցրուած լինելով յուսահատութեան քիւրդերի նեղութիւններից և գազանութիւններից։ Հաշուեցէք, եթէ կամենում էք նրանց յեղափոխականներ, բայց այդ շարժումը ուղղուած էր ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ Թիւրքիայի դէմ։

Դրա համար, խօսելով հայոց հարցի մասին

*) Lord Byron's, Correspondence, let. 258. Venise. 2 Yanv, 1817.

Ռուսաստանում, չէ կարելի խօսել հայերի «յեղափոխական շարժման» մասին, որ ձգտում է այլ նպատակի: Ես կասեմ աւելին, այդ շարժումը ոչ թէ թշնամաբար է Ռուսաստանին, ինչպէս պետութեան, այլ անպայման նրան օգուտ է, ինչպէս յայտնի հակակշռութիւն մի ուրիշ աւելի զօրեղ շարժման, դեռ ոռոսաց հասարակութեան անյայտ համխալտմիջմի, որի հետ մենք պէտք է հաշիւ տեսնենք վաղ թէ ուշ, և որի համար բաւական հոյ է պատրաստում Կովկասեան քիւրօկրատիան *):

Ճոյզ տալով հայ յեղափոխականների վտանգաւորութիւնը, մի քանի աշխոյժ ոռոսացնողներ առաջարկեցին հետեւեալ ձևով վճռել հայոց հարցը.— «Կովկասը ոռոսացնելու համար և հայ սեպարատիզմը արմատախիլ անելու նպատակով՝

*) Շնորհաւորելով Կովկասեան Փոխարքային Նախիջևանի վօկզալում երկու հարեան քաղաքների՝ Բօստովի և Նախիջևանի հայերի կողմից. ահա թէ ի միջի այլոց ինչ ասացինք մենք.— «Կարող է պատահել ձեզ ասեն, թէ եթէ ոչ բոլոր, բայց շատ բանում հայոց հարցի սուր կերպարանք ստանալու մէջ մեղաւոր են հայ յեղափոխականների կօմիտէաները: Եթէ իսկապէս գոյութիւն ունեն այդպիսի կօմիտէաներ, դա նշանակում է Կովկասում ամեն բան բարեկաջող չէ, որ նրան բաժանում է ինչ որ օրգանիկական արատ: Միայն հիւանդոտ օրգանիզմում առաջանում են միկրօբներ: Բայց ինչ փորձուած բժիշկ կը սկսէ մաքառել միկրօբների հետ: Բժիշկը կը հեռացնէ այն միջուկը, այն զրոնթիւնը այն պայմանները, որոնց շնորհիւ հնարաւոր է իրանց միկրօբների գոյութիւնը:

«Ձեր պետական նուրբ խելքով դուք ըմբռնեցիք

միակ միջոցն է հայերին մշտապէս դադլթեցնել Սիրեր Կովկասից և Անդրկովկասից և այդպիսով մաքրել Կովկասը հայկական խառնակութիւնից, իսկ նրանց տեղ դադլթեցնել ռուս դադլթականներ»։ Պարզ է և խորամիտ! Ինչ օգուտ ասել այդ մարդատեացներին, թէ չէ կարելի այդպէս անգութ կերպով վարուել ամբողջ ժողովուրդի հետ, որոնք բաղկացած են կենդանի մարդկանցից? Ոչ! Բաւական է մարդատեցութիւնը։ Ժամանակ է որոնել ուրիշ ճանապարհներ եթէ ոչ յանուն առաջադիմութեան և կառավարութեան շահերի։ Ժամանակ է դադարել այդ անմիտ անէկզօտը պատմելուց, որն անցնում է բերանից բերան։ Իբրեւ թէ մի բարձրագիւր Կովկասեան բիւրօկրատ ասել է.—«Ես հանգիստ կը լինեմ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսի Մուզէումի մէջ ցոյց կը դրուի

այդ, ձերդ պայծառախայլութիւն, երբ մարտի 30-ին գերեւալ Մալամայի անունով յղած հեռագրի մէջ ընդգծեցիք, որ դուք պէտք է յենուէք առողջամիտ մեծամասնութեան վրայ։ Այդպիսի մեծամասնութիւն կայ մեր մէջ։ Մենք գիտենք, որ դուք սիրում էք պարզասրտութիւն, անկեղծութիւն, թոյլ տուէք ինձ ամբողջ պարզասրտութեամբ և անկեղծութեամբ, այդ մեծամասնութեան անունից, յայտնել ձեզ, որ նա կը լինի ձեզ խոնարհուող, լսող և ձեռք ձեռքի տուած ձեզ հետ կը գնայ ուր կը կամենաք, եթէ միայն դուք կը գտնէք օրինաւոր մեր ընական պահանջները, — մնալ հայ, գաւանել մեր հին կրօնը, մեր հին լեզուն, եթէ միայն դուք կոչնչացնէք առանձին սահմանափակող օրէնքները, որոնք ստորացնելով հայերի մարդկային արժանաւորութիւնը, չեն բարձրացնում, մեր պէտքութեան փառքը»։ («Донск. Рѣчь» 3 мая 1905).

հայի խրատելիքը, որով հաստատուի այն փաստը, որ ապրել են երբեմն Կովկասում և հայերը»։ Ես այդ գարշելի անէկզօտին հակադրում եմ պատուար խօսքերը մեր մի իմաստուն պետական անձի խօսքերը, որն իմանալով Անդիթանի ղէսքերի մասին ցաւօք բացականչեց. «Ահա քսան տարի է ես միշտ յիշում եմ ռուսացնելու փրկող նախագիծներն մասին և մեզ խոստացած անթէլ բարութիւնների փոխարէն ես տեսնում եմ, որ Լեհաստանում մեզ ատում են, Ֆինլադիայում մեզ կասկածում են, Կովկասում նախկին սէրի փոխարէն, բոլոր տեղեղում թշնամութիւն է տիրում և մինչև իսկ Անդիթանում, որտեղ դեռ չեն չորացել ռուսաց արիւնի առուալիները, պատրաստվում է ապստամբութիւն»!

Մամուլի յայտնի մասը երկար ժամանակ հակառակուելով՝ չէր համակերպվում պատմութեան և փաստերի հետ, ստում և զրպարտում էր հայերին, որոնք յանկարծ դառել են հայրենիքի խառնակիչներ, ուր նրանք ծնուել են, ուր քըրտնաթող բանում են և որը նրանք, հաւասար միւս մնացած ազգերի իրանց արիւնով պաշտպանում են! *):

*) Հայերը տուել են Ռուսաստանին այնպիսի տաղանդաւոր զօրապետներ, ինչպէս Մաղաթեան, Արդութեան-Երկայնարագուկ, Բէբութեան, Լօրիս-Մէլիքեան, Շէլիօֆիլեան, Տէր-Ղուկասեան, Լազարեան, Ալիսագեան, Տէր-Ասատուրեան և այլն։ Ներկայ պատերազմում ոչ մի զօրապետ չը տուին հայերը—նրանց վաղուց արդէն տուածնալ չէին թողնում։

Մենք նորից դիմում ենք ուսաց հասարակութեան և խնդրում ենք արդարութեամբ վերաբննել հայոց հարցը:

Մենք հաստատում ենք, որ բոլոր այդ խօսակցութիւնները հայերի անջատման և դաւադրութեան մասին անխիղճ զրպարտութիւններ են պարապ խելքի:

Հայերը երբէք ուսաց կուտուրայի հակառակ չեն եղել: Իւրիջ վեսելօվսկին երկու գեղեցիկ ֆէլիետօններում, որոնք տպուած են ներկայ դարում «Русск. Вѣдомости» լրագրում, տպուցեց, թէ որքան սիրով մեզ մօտ կարգացվում են ուսաց բանաստեղծների, հեղինակների, ուսաց հրապարակախօսների և ուսումնականների արտագրութիւնները և ինչպիսի անգարձներ յազդեցութիւն են ունենում նրանք հայկական մտքի և գրականութեան վրայ: Թիւրքիայում և Պարսկաստանում մենք հանդիսանում ենք իբրև առաջնորդներ ուսաց կուտուրայի: Պարսկաստանի խուլ անկիւնների հայոց ուսումնարաններում ոչ թէ միայն աւանդվում է ուսաց լեզուն, բայց և ներկայացվում են ուսաց պիէսաներ: Բայց ընդունելով ինչպէս մայրական սնունդ ուսաց կուտուրան, կրթուելով նրանով և տարածելով նրան ամեն տեղ, ասիական ամենամութ անկիւններում նրա վեհ և պողոտա սերմերը, մենք քնալով հաւատարիմ հպատակներ մեր պետութեան, ամրապէս և անպայման ցանկանում ենք պահպանել մեր լեզուն, մեր կրօնը և աւանդել նրանց ամբողջութեամբ և անձեռնմխելի կեր-

պոլ մեր մանուկներին: Բայց միթէ դա դաւադրութիւն է?

Իսկ եթէ այստեղ հակակառավարչական բան չը կայ, եթէ մեր ցանկութիւնները օրինաւոր և արդար են, այն ժամանակ ամենից առաջ պէտք է փոխել բոլոր առանձին և սահմանափակող օրէնքները, հրամանները, շրջաբերականները, որոնք ուղղութեամբ են հայ լեզուն ոչնչացնելու, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը խախտելու և Կաթողիկոսի ազդեցութիւնը նսեմացնելու համար:

Կովկասի ազմինիստրացիայի սխալները դեռ չարիքի տակ է: Չարիքը կը լինի կատարեալ, չարիքը կը լինի անուղղելի, եթէ նա կը յամուէ իր սխալների մէջ և չի ուղղի նրանց: Անկասկած է, որ ոստիկանական բոլոր խիստ միջոցները հայերին ոռւսացնելու գործում վերջացան կատարեալ անաջողութեամբ և տուին ժխտողական, յաճախ հակառակ հետեանքներ: Նրանք բորբոքեցին ազգային զգացմունքը, զարթեցրին փոխադարձ ատելութիւն և անպայման հեռացրին ցանկալի վայրկեանը հոգևոր համերաշխութեան բոլոր Կովկասեան ազգութիւնների ոռւսների հետ, ամեն ինչ հպատակող, ամեն ինչ յաղթող կուլտուրայի հողի վրայ այն վայրկեանը, որի համար արժանաւորութեամբ գործել է ոռւսաց միտքը և տաղանդը գրականական, նկարչական և գեղարուեստական ասպարէզում:

Հայերի մէջ հանգստութիւնը վերականգնելու համար՝ անհրաժեշտ է փոխել բոլոր սահմա-

նափակող օրէնքները, որոնց հետ, հայերը երբէք չեն կարող հաշտուել: Այլ կերպ հանգստութիւնը կը լինի արտաքուստ և կեղծ:

Բայց բաւական չէ հանգստութիւն ստեղծել հարկաւոր է նրան ամրապնդել, մեզ հաւաստիացնելով, որ անցեալը կը չքացուի, ինչպէս վատ եւազ և այլ ևս չի վերադառնայ, երբէք!...

Այդ պատճառով հարկաւոր է բացարձակ ճանաչել, որ Կովկասեան ազգութիւնները նրանց մէջ և հայերը, ունեն նոյն անբռնաբարելի իրաւունքները, ինչ որ ունեն ռուսները, իսկ ինչ որ գլխաւորն է, պէտք է Կովկասում հաստատել իրաւական կարգը, որից նա զրկուած է և առանց որի երկիրը չէ կարող ծաղկել բնակչութիւնը չէ կարող ապրել և հանգստութեամբ նստիւրուել իր պարապմունքին առանց երկիւղի հաւաստիացած լինելով թիւս օրուայ համար:

Այդպիսով հայոց հարցը, ունենալով ի հարկէ, իր առանձնութիւնները, որոնց հարկաւոր է անմիջապէս, վճուել և հեռացնել անմիջական կապ ունի մի աւելի խոշոր հարցի հետ, այն է—ընդհանուր Ռուսաստանի հարցի հետ: Դրանում մեզ համոզում է այն և հանրազիրը, որ տուել են հայերը Կովկասի Փոխարքային և մինիստրներին խորհուրդին: Ծանօթանալով այդ հանրագրի հետ՝ ընթերցողը կը համոզուի նրանում, որ և այժմ ընդհանուր շարժման ժամանակ, ոչ անջատումը և ոչ դաւադրութիւնն է հայերի նպատակը:

Հանրագիրը բովանդակում է իր մէջ քսան կէտ և մի փոքրիկ եզրակացութիւն:

Ահա նա ամբողջովին, ինչպէս որ նա տրւաւ գրութեան է թիֆլիսի և ռուսաց տեղական լրագիրներում:

1) Մտցնել կովկասում ոչ դասակարգային զէմատովօի ինքնավարութիւնը, լայն հիմունքներով, հիմնելով դրա հետ. — ա) ինքնավարողական մանր միաւորներ, բ) գաւառական (առանց նահանգային) զէմատիօներ, բաժանելով քաղաքային հասարակական հիմնարկութիւնները առանձին միաւորների և գ) մի ընդհանուր կովկասեաններկայացուցչական ժողով սկզբնական օրէնադիրների իրաւունքով և նախնական դատողութեան Անդրկովկասին վերաբերեալ բոլոր օրէնադրութիւնների: 2) Մտցնել երդուեալների դատարան ընդհանուր դատավարութեան ենթակայ բոլոր գործերի համար ի բաց չառնելով և քաղաքական, կրօնական, մամուլի և պաշտօնեանների վերաբերեալ դատերը, նոյնպէս և մտցնել հաշտարար դատաւորների ընտրութեան ինստիտուտ: Թոյլատրել հաշտարար դատարաններում դատավարութիւնը տեղական լեզուներով: Պարտադիր դարձնել, որ դատաւորները և դատարանական քննիչները իմանան հայոց լեզուն այն տեղերում, ուր ազգաբնակչութեան միծամասնութիւնը կազմում են հայերը: 3) Ոչնչացնել դասակարգային առաւելութիւնները: Հաւասար երկու սեռի: 4) Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, գործադուլների և դաշնակցութիւնների: Սահմանել կարգ

մարդասիրական, կուլտուրային, հրատարակչական և այլ կրթական հիմնարկութիւններէ բացման համար, նոյնպէս և պարբերական հանդէսների հրատարակութեան համար: Ազատութիւն ամեն տեսակ արտադրութիւնների տեղական տպագրութեան ցէնզուրայից զատառտանական պատասխանատուութեամբ: 5) Լեզուի ազատութիւն ժողովների մէջ: Գործաւարութիւն գիւղական դատարաններում նոյնպէս և գիւղական հասարակութիւնների յարաբերութիւնների ժամանակ տեղական լեզուով: 6) Անձեռնմխելութիւն անձնաւորութեան և բնակարանի: Անցագիրների սխտէմի ոչնչացումը կայսրութեան սահմաններում: Փոխել աղմինիստրատիան պատիժները և պահանջները և ոչնչացնել խստացրած հսկողութիւնը: Վերացնել ոստիկանական պահապանների կազմութիւնը 1898 թուի կանոնադրութեամբ հիմնել զէմստովօի պահապանների կազմութիւն, ենթարկելով նրանց զէմստովօին, իսկ քաղաքային ոստիկաններին—քաղաքներին: 7) Ընդհանուր ձրի տարրական կրթութիւն: Կատարեալ ազատութիւն մասնաւոր ձեռնարկութեան բացելու դպրոցներ ամեն տեսակի և ամեն կարգի: Մասնակցութիւն հասարակութեան ոյժերի կառավարչական միջնակարգ և ստորին դպրոցների կառավարութեան գործում: Հիմնել Թիֆլիսում համալսարան երկու սեռի համար Կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիօններով նոյնպէս և բացել Բարձրագոյն արուեստագիտական դպրոցներ Կովկասում: 8) Պարտադիր ուսուցում

տարրական դպրոցներում հայ երեխաներին հա-
 յերէն լեզուն գրա հետ աւանդելով ուսաց լե-
 զուն, ինչպէս մէկը գլխաւոր առարկաներից:
 Լուրջ վերաբերմունք հայոց կրօնի, լեզուի, պատ-
 մութեան և գրականութեան աւանդման վերա-
 բերմամբ կառավարչական կրթական հիմնարկու-
 թիւններում միատեսակ միւս գլխաւոր առարկա-
 ների աւանդման հիմունքներով: Խղճի ազատու-
 թիւն: Ոչնչացնել բոլոր կրօնական և հոգևոր սահ-
 մանափակումները: Մայրենի լեզուով երգման ա-
 զատութիւն բոլոր կառավարչական և հասարա-
 կական հիմնարկութիւններում: 10) Վերականգ-
 նելով ինքնավար հայ եկեղեցու կարգը՝ փոխելով
 բոլոր սահմանափակումները և խստութիւնները,
 գլխաւորապէս, ա) կալուածների կառավարու-
 թեան մէջ, բ) ծխականների հոգևոր վարչական
 անձերի ընտրութեան վերաբերմամբ, այսինքն՝
 Էջմիածնի սինօդի անդամներ, թեմական առաջ-
 նորդների, յաջորդների ընտրութեան նկատմամբ,
 և գ) պարբերական կայացում հոգևոր-հասարա-
 կական ժողովների ինչպէս Ռուսահոտանի, Նոյն-
 պէս և համայն հայկական թեմերից: 11) Վերա-
 դարձնել հայ եկեղեցուն իր ծխական դպրոցնե-
 րը, կայքերը, փոփոխելով բոլոր օրէնքները և
 կարգադրութիւնները սկսած 1884 թուից մինչև
 1903 թիւը, որոնք վերաբերում են թէ
 եկեղեցական-ծխական դպրոցներին և այդ դպ-
 րոցների կայքերին և թէ հայոց եկեղեցիներին,
 վանքերին և հոգևոր սեմինարիաներին: 12) Հիմ-
 նել Կովկասում հայ-կաթօլիկների թեմ հայ ծա-

գումով և հայ-կաթօլիկ դաւանութիւն ունեցող եպիսկոպոս թեմական առաջնորդով: 13) Մտցնել շահագործութիւնների հարկ ոչնչացնելով կողմնակի հարկերը առաջին հարկաւոր աւարկաներից: 14) Բարեւաւել բանւորների աշխատանքների պայմանները: Կարգաւորելով աշխատանքի ժամերը օրէնսդրական եղանակով և հեռացնելով խտուրթիւնները բանւորական դաշնակցութիւնների վերաբերմամբ: 15) Պարտադիր գնում ամբողջ համայնքների և ժամանակաւոր պարտադիր զիւղացիների կողմից միւլքատարների հողաբաժինները, գանձարանի աջակցութեամբ ներքին նահանգների ընդհանուր հիմունքներով: Աջակցութիւն գիւղական համայնքներին մասնաւոր սեփականատէրերից այն հողերը, որոնցով մշտապէս իբանք օգտվում են, գիւղական բանկերի օգնութեամբ, նրանց պարտաւորացուցիչ փոխատւութիւններով: 16) Թոյլատվութիւն մասնաւոր դրամական հիմնարկութիւններին շրջանառութիւններ անել գիւղական հողերի գնելու գործողութիւններում: 17) Գերակշռութեան իրաւունք տալ հաստատուել ազատ արքունական հողերի վրայ տեղական անհող և քիչ հող ունեցող գիւղացիներին Անդրկովկասի սահմաններում հեշտութիւն տալ գիւղական հասարակութիւններին օգտուել անտառից, դաշտից և արօտատեղերից: 18) Փոխել խստագոյն և առանձնական օրէնսդրութիւնները և կառավարչական կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են ուսահալատակութիւն ընդունած թիւրքահայ զաղթականներին

և յատկացնել նրանց միւս հպատակներին հաւասար իրաւունքներ հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում: 19) Զինւորագրական սլարտաւորութիւնները հայերը կատարելիս խաղաղ ժամանակ միան Անդրկովկասեան սահմաններում: 20) Վերադարձնել բոլոր հայերին, որոնք աքսորուած են վարչական կարգով և ընդհանուր ներումն բոլոր այն անձնաւորութիւններին, որոնք տանջվում են քաղաքական և կրօնական յանցանքների համար: Բոլոր վերոգրեալ կէտերի իրագործելու համար հարկաւոր է գումարել համայն Ռուսաստանի ներկայացուցչական ժողով, ընդհանուր հիմունքներով, հաւասար, ուղիղ և գաղտնի ձայնատուութեամբ, թոյլատրելով հայ հասարակութեան մասնակցել այնտեղ Ռուսաստանի ներքին նահանգների հիմունքներով *):

Սրանք են հայերի ցանկութիւնները: Կը գտնեն նրանք համակրութիւն կառավարչութեան կողմից, մենք կը տեսնենք մօտիկ ապագայում: Կը նկատենք, միայն, որ Կովկասը կատարեալ անխիշխանութեան սկզբներումն է գտնվում: Ո՞վ չը գիտէ, որ վերջին տասնամեակում աւազակու-

*) Տես № 88 «Нов. Обозр.» 1905 թ. ապրիլի 23-ին:

թիւնները, թալանումները, բազմացել են ահա-
լի քանակութեամբ: Եթէ առաջ կողոպտում էին
մութ գիշերները մեծ փողոցներում, այժմ յար-
ձակվում են գնացքների, կայարանների, մինչև
խոյն պահականոցների վրայ, կողոպտում են օրը
ցերեկով և կենդրոնական փողոցներում աղմկալի
քաղաքներում:

Այդ երևոյթը կարող է իրան համար բա-
ցատրութիւն գտնել նրանում, որ բոլոր խռանդ-
ները, բոլոր ջանքերը ամբողջ ժամանակ կովկա-
սեան իշխանութիւնը ապարդիւն կերպով գործ
էր դնում երևակայական հայ դաւադիրների դէմ
մաքառման համար: Ոչ մի անգամ կովկասի աղ-
մինիստրացիան և չը մտածեց ապահովել երկիրը:

Մի անգամ ընդ միշտ բոլոր մութ աւազա-
կաբարոյ տարրերից որ և է գործնական միջոց-
ներով—կուլտուրային կրթական ճանապարհով,
վասնորոյ կարճ միջոցում նա կարողացաւ հայե-
րի մէջ, այդ տեղական ամենախաղաղ տարրի
մէջ, ստեղծել յուզմունք, փոթորիկ և անբաւա-
կանութիւն: Այդ բոլորին սիւսնում է այժմ բան-
ւորների ընդհարումները արտադրութեան բոլոր
ճիւղերում և լուրջ ազդարարին շարժում, արդէն
համակուած ամբողջ նահանգներ:

Այդպիսի հարկու փոթորիկ բարձրացաւ:
Բայց այդ փոթորիկը կը հանգստանայ: Փոխար-
քայի նշանակուելով յանձին լուսաւորուած կոմս
Ի. Ի. Վօրօնցով-Պաշկովի՝ հեռւում արդէն լոյս է
տալիս նոր կեանքի հորիզոնը: Այդպէս ուզում
ենք հաւատալ, որ կը հասնի, վերջապէս, վաղուց,

կսկիծով մեր սպասած լուսատու օրը, իսկ նրանով կը ցրուի այդ մութ խաւարը, որի մէջ արդէն տասնեակ տարիներ մենք հեծում ենք: Այդպէս ուզում ենք հաւատալ, որ Կովկասի բոլոր ազգութիւնները իրանց մեծ եղբօրց—ռուսների հետ, ձեռք ձեռքի տուած սիրոյ համաձայնութեան մէջ, միասին և հաստատ քայլերով կը դնան ցանկալի և բեղմնաւոր աշխատանքի կուտուրայի և ազատութեան շաւղով!...

Եւ այն ժամանակ Կովկասը, այդ ոռոսաց թագի դեղեցիկ գոհարը, ազօտացած իր վրայ փշուած փոշուց, նորից կը սկսէ փայլել իր սքանչելի փայլով!...

